
HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Kasteelnamen uit het gebied van Terworm

Bijdrage tot de toponymie van Heerlen

Als men zich nooit verdiept heeft in de herkomst van namen, zou men zich kunnen afvragen of een artikel als het nu volgende wel thuishoort in een „tijdschrift en contactorgaan voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg”. Het mag dan op het eerste gezicht niet zo duidelijk blijken, maar naamkunde heeft veel - vaak alles - te maken met regionale geschiedenis en ook met de geografie en het dialect van de streek¹. De naamkundige is bij zijn taalkundig werk aangewezen op het materiaal, dat de regionale historicus, de archiefonderzoeker, de kenner van regionale geografische omstandigheden, de dialectspreker aandragen. Van samenwerking tussen deze mensen is lang niet altijd sprake geweest. In de beginperiode van deze nog jonge wetenschap werkten men al te vaak naast en langs in plaats van met elkaar². En dat tot schade van allen. Heel wat verkeerde en soms zelfs zotte naamsverklaringen waren het gevolg³. Eén waarheid mag men immers nooit uit het oog verliezen: vele andere disciplines leveren weliswaar het materiaal voor de naamkunde -geschiedenis, archivalia, archeologie, heraldiek, geografie, dialectkunde, volkskunde- het laatste woord echter heeft de naamkundige, want naamsverklaring is uiteindelijk het werk van een taalkundige⁴. Profiteert zo de naamkundige van het werk van anderen, omgekeerd hebben de anderen ook wel eens profijt van zijn werk. Een prachtig voorbeeld van dit laatste is het onderzoek, dat de naamkundigen verrichtten naar de namen van de oude Illyriërs in Zuid- en Midden-Europa. Aan de hand van het overgeleverde namenmateriaal -„versteende resten van een oudere en vaak al lang vergane tijd”- lukte het om bepaalde later verdwenen nederzettingsslagen aan te tonen en te begrenzen (soms tot op enkele kilometers nauwkeurig) en daardoor aan de historicus en etnograaf betrouwbare gegevens te verschaffen⁵.

Na deze inleidende beginselverklaring richten we onze aandacht op het in de titel genoemde gebied, dat ook na de afwending van de moeilijkheden waarin het dreigde te geraken recht heeft op onze onverminderde historische belangstelling. Bij het artikel van

A. Corten, Terworm, gebied van monumenten en geschiedenis, in: Het Land van Herle 1984,2 staat een duidelijke overzichtskaart van het bedoelde gebied afgedrukt. Van de daar ingetekende huizen kiezen we voor onze bespreking:

Terworm
Gitsbach
Eyckholt
Douvenrade
De Driesch
Prikkenis
De Struyver

Met *Terworm*, waarvan de naam ook overgegaan is op het hele gebied, komen we naamkundig al meteen in de moeilijkheden. Voor een vruchtbaar onderzoek moet de naamkundige namelijk de beschikking hebben over vele attestaties (aanhalingen) van de te verklaren namen, liefst uit vele en historisch vroege perioden⁶. Voor Terworm hebben we echter helaas maar één enkele vorm: *ter Worm*, geattesteerd in 1476, 1551, 1552 en 1568⁷, terwijl de Tranchot-kaart 75 (1805) eenvoudig *Worm* geeft. Dat is voor een naamsverklaring schrikbarend weinig. De eerste gemeentearchivaris van Heerlen, P. Peters, heeft het desondanks geprobeerd en daarmee meteen taalkundige ondeskundigheid gedemonstreerd. In een artikel uit 1933-34⁸ beweert hij: „De naam is afkomstig van de ligging t.o.v. Keulen: *over de Worm* . . . reeds vroeg werden de Keur-Keulse leengoederen in het land van Valkenburg over het algemeen genoemd „leengoederen *op dese zijde der Worm*”. Taalkundig is zo'n verklaring onzin. Immers: *ter* is een samentrekking van het voorzetsel *te* met het daarachter volgende lidwoord in de derde naamval en *ter Worm* betekent dus eenvoudig: *aan de Worm* en niet: *over de Worm*. Nu heeft de bekende Heerlense naamkundige P. Tummers in een in 1966 in Amsterdam gehouden lezing over Limburgse waternamen beweerd: „In de gemeente Heerlen ligt het kasteel *Ter Worm* aan een heel klein watertje dat in de Geleen uitmondt. Dit watertje heeft dezelfde naam als de vele *Worm*-namen waarvan we de verklaring en de oudheid al vastgesteld hebben”⁹. Welnu: een watertje van die naam bestaat ter plaatse niet. De grachten van Terworm worden gewoon gevoed met water uit de Geleen. Een veel aannemelijker verklaring van de naam Terworm heeft de in de vorige alinea genoemde auteur A. Corten gevonden. Bij archief-onderzoek kwam hij een familie *Van Gitsbach zu der Worm* op het spoor, woonachtig in de buurt van het bekende grensriviertje en later bezittingen verwervend in het tegenwoordige gebied van Gitsbach en Terworm. Zijn naamsverklaring zal dus luiden: de uit het grensgebied afkomstige familie droeg een deel van haar naam over op het latere Terworm en een ander op enkele andere bezittingen in de buurt. Een merkwaardige migratie-naam dus,

Gedeelte uit de Tranchot-kaart 75 (1805).

uitgaande van de plaatsaanduiding van het oorspronkelijke bezit¹⁰.

Met de naam *Gitsbach* geraken we helemaal in de verwarring. Er bestaat namelijk een boerderij *Gitsbach* tussen de kasteelhoeve van Terworm en de spoordijk, maar daarnaast dragen nog twee andere huizen dezelfde naam: *Prikkenis* heet in 1381 Geysbach, in 1482 Geytbach en wordt in de desbetreffende literatuur ook Klein Geitsbach, Hof Geysbach, Klein Gitsbach en Klein Geisbach genoemd¹¹. Ook *de Struyver* draagt deze naam: 1381 Gheisbach, 1389 Geysbach, 1445 Gheysbach, 1482 Geytbach en in de desbetreffende literatuur Grote Geitsbach, Grote Geisbach, Hof Geysbach en Gitsbach¹². De eerder genoemde auteur P. Peters neemt aan, dat de Gitsbach of Geitsbach een zijbeekje van de Geleen was en zal zich daarmee wel evenzeer vergissen als P. Tummers met het kleine watertje Worm. Als naamsverklaring voor Gitsbach geeft P. Peters: snelstromend water, Duits: Giessbach¹³. Merkwaardig zijn dan wel alle varianten met een ei/ey, die onmogelijk kunnen kloppen met de i/ie van gits-/giess-. Zouden we aan „geitebeek” mogen denken?

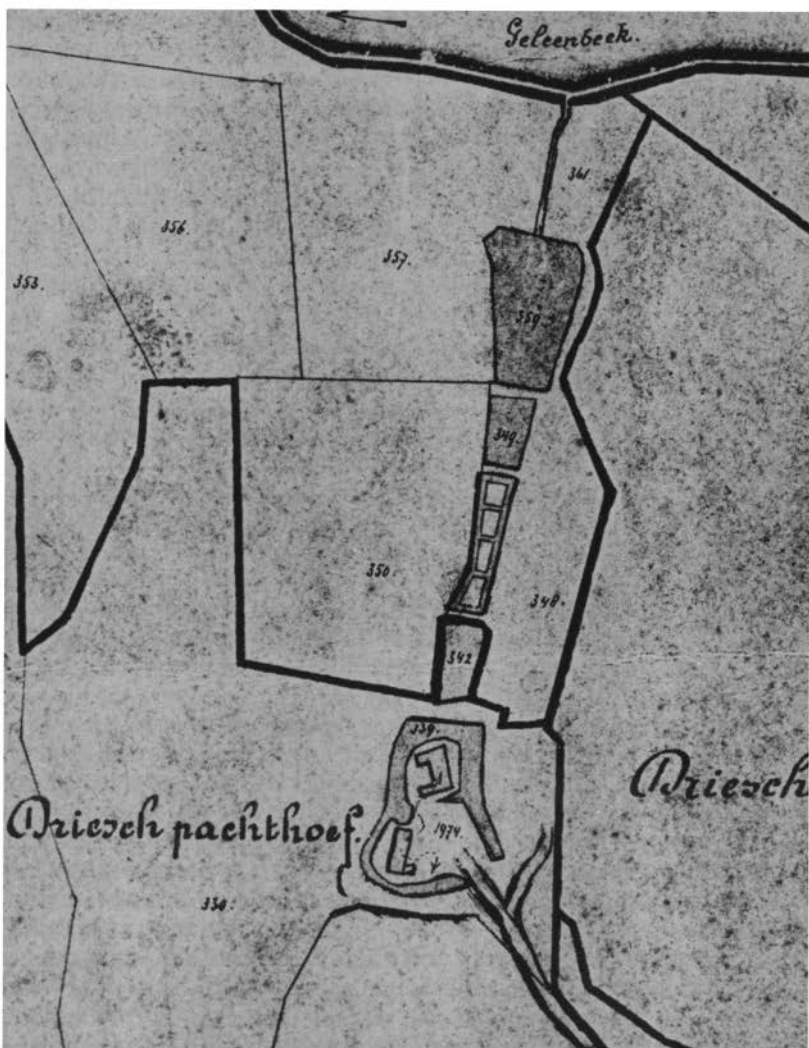
Het verdwenen *Eyckholt* vormt naamkundig geen probleem. De beschikbare vermeldingen luiden: 1385 *Eycholt*¹⁴, 1420 *Eycholtz*¹⁵, 1501 zo den *Eyckholt*¹⁶ en 1509 ten *Eyckholt*¹⁷. Hieruit valt al op te maken, dat er vormen met en zonder klankverschuiving bestaan, wat voor onze streken niet zo verwonderlijk is. De verschuiving openbaart zich aan het einde van de naam, waar onverschoven t en verschoven ts naast elkaar staan. Bij de vermelding van 1420 heeft bovendien de verschuiving van k tot ch plaatsgevonden, bij die van 1385 mag men echter gerust een onverschoven k (geschreven c) aannemen. Naast deze gedateerde attestaties kennen we de dialektisch gekleurde benamingen: *Eykelt*, *Eykent*, *Eeket*, en *Ten Eycket*¹⁸, duidelijk samentrekkingen van de oorspronkelijke uitspraak. Alle genoemde vormen zijn te herleiden tot de betekenis „bos van eiken”.

Van het eveneens verdwenen huis *Douvenrade* bezitten we de vermeldingen: 1365 *Duverejde*¹⁹, 1387 *Doyuenroide*²⁰, 1393 *Dovenrode*²¹, 1447 *Doyvenrode*²², 1454 *Douvenroide*²³, 1482 *Douvenraede*²⁴, 1539 *Doeffenrae*²⁵ en 1685 *Dauvenraedt*²⁶. Eerst enkele opmerkingen over de verschillende spellingen. De verschillen in de klinkers mogen ons niet op een dwaalspoor brengen. In vroegere tijden was spelling geen vast omlijnde zaak. We mogen aannemen, dat we bij alle vermeldingen te maken hebben met de tegenwoordige uitspraak ou=oe. De attestatie van 1539 wijst ook in die richting evenals de uitspraak van typisch Limburgse eigenamen als Douven, Bour(s), Brouns, Houben, Ploum, Souren. Het tweede bestanddeel van de naam komt in allerlei spellingen nog steeds in plaatsnamen voor: -rade, -raad, -raat, -ra, -raai, -rode, -rooi, het root, het reutje

(met Umlaut), rot²⁷. Steeds hebben we daarbij te maken met plaatsen, die men ontginningen van een bepaald type zou moeten noemen. De uitdrukking „bos rooien” is daarmee verwant en concentraties van deze rade-/rode-namen geven ons een aardig zicht op de nederzettingsgeschiedenis van de streek. Het eerste (bepalende) element van de naam Douvenrade behoeft een nadere verklaring. Tummers geeft in zijn grote artikel over de Limburgse rode-namen (zie noot 27) als zijn mening: „Het lijkt mij het meest waarschijnlijk, dat het bepalende element het adjectief „doof” is. Dit adjectief heeft in de samenstelling „doofhout” volgens het Woordenboek der Nederlandsche Taal III kolom 2890 de betekenis van „week”, oorspronkelijk wel „niet geschikt, t.w. voor timmerhout”. Als attestaties voert hij aan: 1223 Doufholt (bos bij St. Odiliënberg)²⁸, 1260 Doufhout en Daufhout (bos bij Susteren)²⁹ en 1419 douffhout (bos tussen Weert en Roermond)³⁰. Hierbij moet opgemerkt worden: doof- als bepalend element geplaatst vóór hout is best mogelijk, maar de combinatie met -rade lijkt mij onmogelijk. Men kan immers niet beweren, dat een ontginning „doof” is, tenzij men Douvenrade opvat als een samentrekking uit „doofhout-rade” en dat lijkt mij hoogst onwaarschijnlijk. We wijzen deze naamsverklaring dus af en houden ons aan het voorstel van J. de Vries³¹: „rooing van een man, die Douve heette”. De n van de naam is dan de zwakke uitgang van de tweede naamval als aanduiding van de bezitsverhouding.

Van het oude kasteel *De Driesch* is slechts een schamele rest -een pachterswoning- over. Op de Tranchot-kaart 75 (1805) ziet men bij de aanduiding *Drisch* nog duidelijk omgrachte gebouwen en een reeks van vijvers. Eenzelfde indruk geeft ook een kadasterkaart van 1893. Voor de naamkundige blijft slechts die ene naam, een veel voorkomende naam³². Ook een vaak onderzochte naam. Volgens de Duitse naamkundige Heinrich Dittmaier is een „Driesch”: „een tijdelijk bebouwd, maar nu verschillende jaren lang onbebouwd, braakliggend, minderwaardig, uitgebuit akkerland, schraal begroeid met gras en daarom dienend als weide en hooiland”³³. Hij plaatst het bij een Germaans werkwoord, dat „moe worden, ontbreken, onbruikbaar worden” betekent. Ook enkele Belgische naamkundigen hebben zich met dit begrip beziggehouden. J. Lindemans omschrijft „dries” met: „rustend land, dat tijdelijk in weiland gelegd werd om daarna weer omgeploegd te worden” en „vers omgeploegd weiland”³⁴. M. Gysseling spreekt eerst over „dorps- of gehuchtplein” (zo vaak nog in Limburgse steden en dorpen) en vandaar ook „gemene weide, schrale weide”, eigenlijk „driesprong van wegen” (afleiding van het woord „drie”)³⁵. Is de geschetste mindere kwaliteit van de grond de oorzaak van de ondergang van De Driesch geweest?

Bij de behandeling van de naam Gitsbach spraken we reeds over *Prikkenis* en zijn vroegere benamingen. Twee vermeldingen zijn in

Kaart uit 1893 waarop „De Driesch” nog bijna geheel omgeven door grachten. Ten noorden hiervan de viskweekvijvers, aangelegd door de heren van „De Driesch”. De meest noordelijke vijver is thans het zwembad Terworm.

dit verband van belang:

1381 Koen Pryck (is man van) V cleyne hoeven gelegen zo Geysbach³⁶

en 1482 zween mynre laissen as van mynes hoffs zu Geytbach³⁷

Verder beschikken we over de aanduidingen: Klein Geitsbach³⁸, Hof Geytsbach³⁹, Klein Gitsbach en Klein Geisbach⁴⁰ en Kleinen-

Gitsbach⁴¹. Ook hier zien we weer vormen met overschoven t naast andere met verschoven ts en zelfs met de daarop volgende ontwikkeling tot s (vgl. nog eens de situatie bij Eyckholt). Naast deze aanduidingen, die teruggaan op de oudere naam van het huis, komt ook de nieuwe benaming voor: *Prickenis*⁴² en *Prickenhuis*⁴³. Met opzet hebben we de gedateerde attestaties uitvoerig weergegeven. In die van 1381 wordt namelijk de naam van de familie vermeld, naar welke het huis genoemd is⁴⁴. *Prikkenis* betekent dus: „huis van (jonker) Prick”. De -en- is weer de zwakke uitgang van de tweede naamval: Prikken huis⁴⁵. De -is is verbastering van het woord „huis”, zoals we die ook tegenkomen in Stenenis=Stenen huis en Hoonsis=Hoenshuis (onder Voerendaal).

Tenslotte *De Struyver*, nu nog maar een boerderij, maar eens een kasteel, getuige de duidelijke sporen van een motte -een kunstmatig kasteelleiland- op lager niveau naast de Geleen. Ook hier ontmoeten we weer de verwarring met *Gitsbach* (vgl. dit en *Prikkenis*). Men vergelijk de attestaties:

1381 Herman Muysken (is man van) de hof zo *Gheisbach*⁴⁶
en 1389 den hof te *Geytsbach*⁴⁷

En om de verwarring compleet te maken: Janssen de Limpens, a.w. 1974, nr. 234 citeert onder 1482 dezelfde vermelding als we bij *Prikkenis* gezien hebben en die teruggaat op Quix, Dominikaner, 1833, 16. Ja, wat was het dan nu: *Prikkenis* of de *Struyver*? Aan niet gedateerde benamingen komen naast *De Struyver* nog voor: *Struver* (de Crassier, a.w.; de Win, a.w.), *Alden Lenartshoff* (de Crassier, a.w.; J. Habets, a.w.), *Grote Geitsbach* (de Crassier, a.w.; de Win, a.w.), *Grote Geisbach* (J. Habets, a.w.), *Hof Geytsbach* (Janssen de Limpens, a.w.) en *Gitsbach* (P. Peters, a.w.). *Alden Lenartshoff* werd de *Struyver* waarschijnlijk genoemd naar een bezitter met de voornaam Lenart/Lennard/Leonard. Of de benaming *Struyver* haar oorsprong vindt in de hortende loop van de beek (Duits: sich sträuben; Nederlands: stroef), zoals P. Peters (a.w.) meent, moet toch wel betwijfeld worden. Weliswaar kent het Oud-Heerlense dialect een werkwoord zich sjtroeve = zich verzetten, tegenstribbelen⁴⁸. Men vraagt zich dan wel af, hoe het hortende gedrag van de beek langs de *Struyver* te rijmen valt met Peters' karakterisering van de *Gitsbach* als „snelstromend water, Duits: Giessbach”! Misschien ligt de zaak veel simpeler. De Duitse naamkundige Adolf Bach bespreekt in zijn „Deutsche Namenkunde” een waternaam *Streu* (zijrivier van de Fränkische Saale)⁴⁹. Deze naam heeft in de verbogen vormen een v/w; vgl. de attestaties: 779 Streuue, 824 Streuua en 826 Streuua. Deze waternaam herleidt Bach tot een Indogermaanse wortel *sreu*, die gewoon „stromen” betekent.

Het zal de lezer opgevallen zijn, hoe schamel in de meeste gevallen de hoeveelheid vermeldingen was. En dat, terwijl bij de bespreking

van Terworm als wens uitgesproken werd: „vele attestaties (aanhalingen) van de te verklaren namen, liefst uit vele en historisch vroege perioden”. Helaas, de naamkundige in onze streken moet het vaak met heel weinig stellen en we zijn het eens met de verzuchting van P. Tummers in zijn dissertatie: „De toponymie is een zeer jonge wetenschap, waarin nog veel pionierswerk verricht moet worden”⁵⁰. Wat de Limburgse naamkunde op de eerste plaats nodig heeft is een degelijk en modern oorkondenboek en de hulp van een leger archiefonderzoekers, die namen verzamelen en vermeldingen noteren. Wat een geluksvogel was dan de Zwitser Heinrich Boxler, die in 1976 promoveerde op het onderwerp „Die Burgnamengebung in der Nordostschweiz und in Graubünden”⁵¹ en daarvoor kon beschikken over oorkondenboeken en kronieken van alle kantons!

W.J. Krüll

NOTEN:

1. Vgl. Margaret Gelling, *Signposts to the past, Place-names and the history of England*, London 1978, blz. 16: „Local historians, with their detailed topographical knowledge, should have a tremendous contribution to make” (Regionale historici met hun gedetailleerde topografische kennis zouden een enorme bijdrage (tot de naamkunde) moeten leveren).
Verder: Eilert Ekwall, *The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names*, Oxford 1974, blz. XII: „taking into account the characteristics of the dialects of the various districts” (rekening te houden met de karakteristieke eigenschappen van de dialecten der verschillende streken).
2. De eerste verzamelaars van naamkundig materiaal in Nederland waren de geografen. Hun werk, de 14 delen van de *Nomina Geographica Neerlandica* (1884-1954), is nog altijd waardevol, althans ten dele.
3. Historici en archeologen zijn volgens het oordeel van bovengenoemde Margaret Gelling „embarrassingly disaster-prone when discussing place-names” (op verbijsterende wijze vatbaar voor katastrofes, als er over plaatsnamen gediscussieerd wordt) a.w., blz. 11.
Enkele grappige voorbeelden van miskleunen in de Limburgse naamkunde: Wat dunkt U van:
 - *Vrijmetselaarshuis* - voor *Frymerson* (St. Odiliënberg). Deze blunder komt voor op het eerste kadastrale minuutplan. Waarschijnlijk heeft de betreffende landmeter, die de teksten in en bij zijn kaart in het Frans stelde, de taal van de plaatselijke bevolking niet verstaan (francmaçon!) (vgl. E. Roebroek, *De Maasgouw* 1967, 1-14).
 - *Bastartsnieuwenhagen* (1724) en zelfs *Pastors Nieuwenhagen* (1903) voor *Passarts-Nieuwenhagen* (zo genoemd naar een voormalige eigenaresse: Françoise Passart 1665) (vgl. J. Horst, *Het Land van Herle* 1965, 15-18 en 50-60).
4. Daarmee wil de taalkundige zich geenszins terugtrekken in een egelstelling. Vgl. weer Margaret Gelling, a.w., blz. 12: „accusations are sometimes made that the philologists operate a sort of closed shop” (soms wordt de beschuldiging geuit, dat de filologen opereren in een soort „closed shop” - een bedrijf, waarin slechts vakbondsleden werken).

5. Vgl. Hans Krahe, Ortsnamen als Geschichtsquelle (Inaugurale rede Heidelberg), Heidelberg 1949, blz. 9-11.
6. Vgl. Eilert Ekwall, a.w., blz. IX: „It is the first principle of place-name etymology that there must be early name-forms on which to found the explanation” (Het is het grondbeginsel van de plaatsnaam-etymologie, dat men moet kunnen beschikken over vroege vormen van de naam, met behulp waarvan men een verklaring kan vinden).
Verder: Kenneth Cameron, English Placenames, London 1977³, blz. 18: „Without these (early name-forms) we can only guess, and any answer obtained by such means is almost certain to be wrong” (Zonder deze vroege vormen van de naam kunnen we alleen maar gissen en elk antwoord, dat op deze wijze verkregen is, is bijna zeker foutief).
7. Vgl. Quix, Schaesberg, 1841, 24 en van de Venne, Publications 1922, 145-154.
8. Zie: P. Peters, Kasteelen en leengoederen in Heerlen, in: „Heerlen als mijn- en industriestad”, 1933-34.
9. Zie: P.L.M. Tummers, Limburgse waternamen, Bijdr. en Med. Naamkunde-commissie Kon. Ned. Academie van Wetenschappen XXIV (1967), blz. 31.
10. Mededeling van A. Corten. We danken dhr. Corten van harte voor zijn toestemming om hiervan gebruik te maken en hopen, dat een en ander nog eens onderwerp van een publicatie van zijn hand zal worden.
11. Zie verder bij Prikkenis, blz. 57-59.
12. Zie verder bij De Struyver, blz. 59.
13. Zie: P. Peters, a.w. 1933-34.
14. Zie: Franquinet, St. Gerlach 83, 1877; geciteerd door P. Peters in: De Maasgouw 1926, 14-18.
15. RAL Maastricht, Archief Terworm, Charter 1; geciteerd door P. Peters, a.w.
16. RAL Maastricht, Archief Terworm, Charter 15.
Zie ook: Janssen de Limpens, Leen- en laathoven in de Maaslandse Territoria vóór 1795, L.G.O.G. 6, Maastricht 1974, nr. 221.
17. RAL Maastricht, Archief Terworm, Charter 18.
18. Resp.: P. Peters, in: De Maasgouw 1926, blz. 14-18; ibidem; ibidem en P. Doppler, in: De Maasgouw 1922, blz. 61-65.
19. Zie: W. Lindelauf, Het goed Douvenrade onder Heerlen, in: Het Land van Herle 1956, 49-59 en 74-77.
20. Ibidem. Ook: Quix, Bernsberg 21, 1831.
21. Zie: Macco, Aachener Wappen und Genealogien, 1908, 32.
22. Zie: J. Habets, in: Publications 1884-85, Reg. van Chevel 42.
23. Vgl. De Maasgouw 1939, 60.
24. Zie: Quix, Dominikanerkloster 16, 1833.
25. Zie: van de Venne in: Publications 1922, 146.
26. Zie: Macco a.w. 1908.
27. Voor de klankontwikkeling binnen deze varianten zie: P. Tummers, De rode-namen in Nederlands Limburg, Med. Ver. van Naamkunde 43 (1967), 46-74, m.n. blz. 66-69.
28. Zie: Lacomblet II, 10.
29. Zie: Publications 1869, 538, 539 en 540.
30. Zie: Publications 1892, 217.
31. In: Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen (Aula 85), 1962.
32. Bij de straatnaamgeving in Heerlen-Welten werd deze naam weer tot nieuw leven gewekt: Altaardries. Ook de benamingen Altaarland en Altaargoederen

- zijn bekend voor dit stuk grond. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat het land toebehoorde aan het altaar van de kapel te Welten, hoewel hiervoor nog geen duidelijk bewijs is gevonden.
33. Zie: H. Dittmaier, Rheinische Flurnamen, Bonn 1963, blz. 54: „Zeitweise beackertes, nun aber für mehrere Jahre unbebautes, brachliegendes, minderwertiges, ausgewonnenes Ackerland, mit einer spärlichen Grasnarbe bewachsen, deshalb als Weide dienend oder zum Heuen“.
 34. Zie: J. Lindemans, Het probleem „dries“, in: Med. Ver. van Naamkunde 1951, 15-24.
 35. Zie: M. Gysseling, Enkele topografische termen in Nederlandse plaatsnamen, in: Med. Ver. van Naamkunde 1954, 99-107.
 36. Zie: J. Habets, Publications 1884-85, Reg. Dobb. Wickr. 22. Een hoeve of hove (Latijn: mansus) was een eenheid van landbezit.
 37. Zie: Quix, Dominikaner, 1883, 16; geciteerd bij Janssen de Limpens, a.w., 1974, nr. 234.
Laissen = laten waren horigen, halfvrijen die onroerend goed in gebruik hadden.
 38. Zo bij de Crassier, Publications 1930-37; J. Habets, Publications 1884-85; J.Th.H. de Win, „Kastelen“ in Limburg, Hoensbroek 1975; P. Peters, Wandelingen in en om Heerlen, z.j.
 39. Zie: Janssen de Limpens, a.w. 1974, nr. 234.
 40. Zie: P. Peters, a.w. 1933-34.
 41. Zie: E. Slanghen, Het Markgraafschap Hoensbroek, 1859.
 42. Zo bij de Crassier, a.w.; E. Slanghen, a.w.; J. Habets, a.w.; de Win, a.w.; Tranchot-kaart 75.
 43. Zo bij E. Slanghen, a.w.
 44. Ibidem.
 45. Dit is in de oude taal een gebruikelijke aanduiding. Vgl. Geurten sone = de zoon van Geurt. De tegenwoordige familienaam Geurten is dus niets anders dan de genitief-vorm van de voornaam, zoals Janssen niets anders betekent dan Jans zoon. Vgl. ook Douvenrade = Douven rade = de rade van Douve. De huidige familienaam Douven is dus niets ander dan de genitief-vorm van de voornaam.
 46. Zie: J. Habets, Publications 1884-85, Reg. Dobb. Wickr. 18.
 47. Ibidem 53 en 54.
 48. Zie: J. Jongeneel, Dorpsspraak van Heerle, Heerlen 1884 (nieuwe editie 1980).
 49. Zie: Adolf Bach, Deutsche Namenkunde, II 120 en 171.
 50. Zie: P.L.M. Tummers, Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen, Assen 1962, blz. 3.
 51. Studia Linguistica Alemannica, Forschungen zum alemannischen Sprachraum 6, Frauenfeld und Stuttgart 1976.

Over kastelen gesproken*

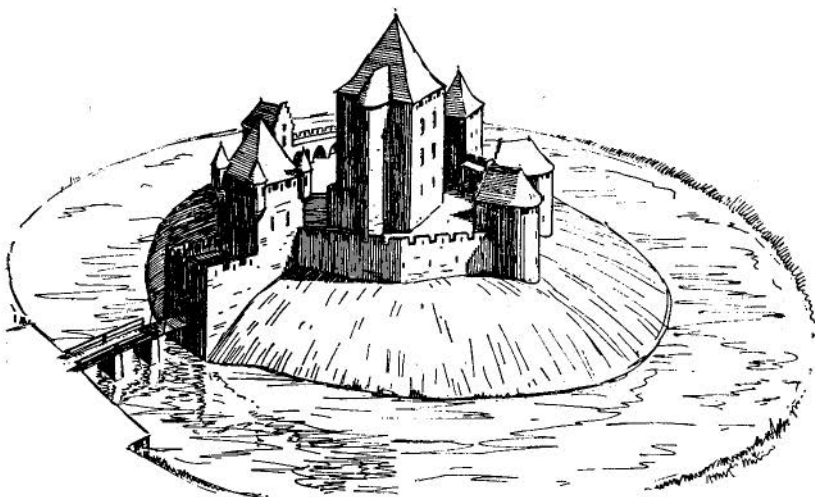
De meest verbreide mening is dat kastelen altijd zijn ontstaan ter verdediging of beheersing van een streek of handelsroute en dus op een strategisch belangrijke plaats zijn gebouwd. Dit is slechts juist voor de weinige kastelen, die als versterking zeer oud zijn, gewoonlijk niet jonger dan de 13de eeuw, en die niet ook nog tegelijkertijd agrarisch bedrijf waren. Dergelijke burchten zijn bijna allen gesticht door belangrijke adellijke bestuursgeslachten, tevens grootgrondbezitters, die zich tussen de jaren 1000 en 1300 ontwikkelden tot grotere of kleinere landsheren en daardoor in eigen naam hoge overheidsrechten uitoefenden. Voorbeelden van dergelijke (landsheerlijke) burchten in onze omgeving zijn de kastelen Monschau, Limbourg (tussen Eupen en Verviers), Daalhem (bij Visé), Valkenburg, de Borggraaf (Gulpen, ten oosten van de weg naar Wijlre), 's Hertogenrade, Montfort (ten zuiden van Roermond), Heinsberg (aan de Worm, Duitsland).

Het merendeel echter van onze kastelen heeft zich ontwikkeld uit de grote landbouwbedrijven waarop de lagere adel als heerboer leefde. Het is duidelijk, dat voor de vestigingsplaats van deze kastelen de genoemde strategische overwegingen nooit hebben kunnen gelden. Deze grote hoeven zijn vaak pas in de 13de, maar vooral 14de en 15de eeuw voorzien van een omgracht en versterkt herenhuis, dat toegankelijk was vanaf het binnenerf van de hoeve. Wanneer de middelen het toelieten werd ook de boerderij omgracht en verdedigbaar gemaakt. De rijke grondeigenaar had daarmee een beveiliging van persoon en goed verworven, die zeer waardevol was in een tijd, dat men op het platteland nog afgelegen woonde en het met de openbare veiligheid siecht gesteld was. Daarnaast kon zijn meer ridderlijke wijze van leven hem helpen om maatschappelijk belangrijker te worden.

De meeste kastelen zijn als versterkt huis begonnen met slechts een omgrachte, verdedigbare woontoren. Het kasteel „de Burg” te Heer-Maastricht is nog steeds niet meer dan zulk een enigszins verbouwde, middeleeuwse woontoren. Later werd aan een dergelijke toren bijna altijd bijgebouwd, bijvoorbeeld een ruimer rechthoekig woonblok, dat ook versterkt was en waarbij eventueel een binnenpleintje aansloot, dat door een walmuur omgeven was. Soms werd in later tijden zoveel veranderd en uitgebreid, dat een imponent geheel van gebouwen en torens uit diverse perioden ontstond. Een voorbeeld hiervan is het kasteel Hoensbroek.

De middeleeuwer voerde zijn verdediging vanuit de hoogte. Om zo hoog mogelijk boven zijn tegenstander te zijn, bouwde hij zijn hoge

zware weertoren, met een Frans woord ook donjon genoemd, bij voorkeur op een steile berg of heuvel. Wanneer de gewenste natuurlijke hoogte niet voorhanden was, wierp hij vaak een flinke heuvel op en bouwde daarop zijn toren, die omgeven werd door een palissadering, later een ommuring. Zulk een opgeworpen burchtheuvel noemt men een motte en zulk een kasteel een „château-à-motte”.

Reconstructie van het motte-kasteel van Oostvoorne.

Gedeeltelijk een natuurlijke heuvel-uitloper en gedeeltelijk door de mens opgehoogd is de motte de „Borggraaf” te Gulpen en de motte de „Boerenberg” achter de kerk van Eys. Goede voorbeelden van volledig kunstmatige burchtheuvels zijn de motte achter het kasteel Wijnantsrade en de motte Limbricht, waarop zelfs nog een kasteel staat, zij het een herbouw uit de 17de eeuw. Met de aanleg van de mottes is men omstreeks het jaar 1000 begonnen. In het midden van de 13de eeuw was de krijgstechniek zover gevorderd, dat het ondermijnen van een château-à-motte door de vijand een werkelijk gevaar was geworden. Toen werden geen nieuwe mottes meer opgeworpen.

Een betere verdediging van een kasteel kon bereikt worden door op zeer korte afstand van het versterkte huis of delen ervan een stevige schildmuur te bouwen, die de Fransen „chemise” (hemd) noemen. Wanneer een vijand tot achter de schildmuur had kunnen doordringen, was hij gedwongen het eigenlijke huis aan te vallen terwijl hij ingeklemd zat tussen twee hoge muren. De verdediger kon hem dan gemakkelijk onschadelijk maken. Kasteel Erenstein te

Kerkrade heeft zulk een schildmuur gehad. De voet van deze schildmuur is nog als kademuur rondom het kasteel aanwezig.

Een verdedigingsopzet, die de vijand bij een veroveringspoging dwong zich in een ongelukkige positie tussen muren te begeven, noemt men een dwingel. Bij het kasteel van Valkenburg (thans ruïne) was de toegangsweg vanaf de buitenste tot de bovenste poort één grote dwingel, die langs de voet van de hoog gelegen kernburcht draaide.

Door het voortschrijden van de krijgstechniek, mede ten gevolge van de kruistochten, werd de aanwezigheid van de vijand aan de voet van een muur gevaarlijker dan ooit. Daardoor verplaatste zich de verdediging en aanval van het verticale naar het horizontale vlak. In de 13de en 14de eeuw worden schietsleuven tot laag in de muur aangebracht en het veld vóór de muur werd onder schot genomen door torens. Torens bouwde men vanaf toen niet meer aan de binnenzijde van een muur, maar uitspringend. Het rechthoekige kasteel met op iedere hoek een uitspringende toren en eventueel een centraal binnenplein, werd toen een ideale opzet.

Naast zijn eigen burchten werd door de landsheer ook aan bepaalde belangrijke versterkte huizen van grondheren de rol opgelegd om machtssteunpunt voor hem te zijn. Vooral deze versterkte adellijke huizen werden in de loop der tijden steeds weer aangepast aan de nieuwe krijgstechnieken. Bij de opkomst van de vuurwapens (eind 14de en begin 15de eeuw), maar vooral nadat de kanonnen een werkelijke bedreiging waren geworden (midden 15de eeuw), passen slechts weinig versterkte huizen zich nog aan. De toen kwetsbaar geworden hoge torens werden dan verlaagd of het oude kasteel werd als het ware ingegraven. Dit laatste geschiedde door een tweede grachtengordel aan te leggen en tussen de twee gordels in een hoge aarden wal op te werpen. In de 16de eeuw werden in deze wallen soms zelfs kazematten gebouwd. Inmiddels werd het leven in deze kastelen door deze wallen misschien wel veiliger, maar rianter zeker niet. Resten van wallichamen met kazematten hebben bijvoorbeeld de kastelen Well aan de Maas in Noord-Limburg en Rimborg aan de Worm juist over de Duitse grens. Duidelijke herinneringen aan deze voormalige wallen tussen twee grachten, zijn nog zichtbaar bij de kastelen Ryckholt, Wittem en Hoensbroek.

Omstreeks 1500 is de rol van het versterkte, adellijke huis op het echte krijgskundige vlak achterhaald. Forten en citadellen gingen de taak van het kasteel overnemen. Het ruige middeleeuwse huis wordt vervangen door het mooie en nauwelijks meer weerbare renaissance-slot. Bij het ontwerpen van deze nieuwe kastelen zit men niettemin tot diep in de 16de eeuw in gedachte nog vast aan de krijgskundige opzet van de rechthoekige burcht met vier hoektorens. Goede voorbeelden hiervan zijn de nooit voltooide nieuwbouw van kasteel

de Bongard te Bocholtz, waarvan ruim honderd jaar geleden weer ongeveer de helft is afgebroken, en waarschijnlijk ook kasteel Rivieren onder Klimmen.

Van renaissance-slot evolueerde het kasteel verder tot aangenaam landhuis met nog meer en nog grotere ramen (nieuwbouw te Vaalsbroek, Amstenrade, Vliet bij Ulestraten). Torens en grachten werden status-symbolen. Wanneer in de 18de en 19de eeuw slechts verbouwing van oude kastelen plaatsvond, werden een of meerdere zijden van de bebouwing rond het binnenplein gesloopt. Daardoor kon zon en licht overal naar binnen vallen en verkreeg men vrij zicht op de parken die dan de kastelen gingen omgeven (Erenstein, Rivieren, tot midden vorige eeuw ook Neuborg). In de vorige en deze eeuw werden vele grachten gedempt om vanuit het landhuis via terrasdeuren meteen het park in te kunnen en om de toegang tot het herenhuis niet meer over het binnenplein van de boerderij te laten lopen (Strijthagen).

A. Corten

*Dit artikel werd met toestemming van de auteur overgenomen van de jaarkalender 1985 van de Z.O.L.-Bedrijven.

Hebben de bokkerijdersbenden wel bestaan? (slot)

Mening van diverse auteurs.

Het is verwonderlijk dat een serieuze onderzoeker als *W. Gierlichs* niet tot een kritische opstelling tegenover de processtukken is gekomen, ofschoon hij de onzorgvuldigheid van de toenmalige rechtsgang onderkende. Zo schrijft Gierlichs in een nabeschouwing over het optreden der rechtbanken gedurende de eerste periode: „Voor ons gevoel werkt vooral de onverbiddelijke toepassing der foltering afstotend, en men kan *met zekerheid* aannemen, dat *menige* gevangene bij de foltering dingen heeft gezegd, die hij niet gedaan heeft, en zodoende onschuldig is terechtgesteld” (cursivering van L.A.)¹. Desondanks spreekt Gierlichs op de voorafgaande bladzijden slechts in de geest van de processtukken over „bandieten, schurken en benedeleden”; bij het beschrijven van terechtstellingen gebruikt hij soms de barmhartige uitdrukking „de arme zondaars”. Alle personen die in de processtukken van 's-Hertogenrade worden genoemd, heeft Gierlichs in lijsten bijeengezet, zoals *H. Pijls* dat in 1924 voor Schinnen had gedaan. In het opschrift der lijst is Pijls voorzichtig; hij spreekt weliswaar van „naamlijst der bandieten, welke volgens de processtukken deelnamen aan de na te noemen diefstallen ... sedert 1734”, maar hij voegt erbij „of (van) de daarvan beschuldigten”². Gierlichs gebruikt in zijn lijsten voor alle personen de betiteling „inbrekers, benedeleden, rovers”. Wanneer hij de processen beschrijft, toont hij bij geen enkele beklagde een voorzichtige benadering. Voor hem is het meteen een misdadiger die in zijn zogenaamde „onwetendheid” omtrent vragen van de rechter volhardde; maar toen hij gefolterd werd, hield hij op met liegen³.

In het laatste hoofdstuk komt Gierlichs te spreken over de heksenepidemie van vroegere eeuwen: „Duizenden onschuldige vrouwen werden verbrand, en wel ... *alle op grond van hun eigen bekenenis* (cursivering van Gierlichs). Hoe was dit mogelijk?” Dan geeft Gierlichs het verrassende antwoord: „Ook thans nog zou men zoveel heksen als men maar wil, van schuld kunnen overtuigen, wanneer men bij de gerechtelijke procedure hetzelfde middel gebruikte om een bekenenis af te dwingen, n.l. *de foltering* (cursivering van Gierlichs). Men zocht toen naar heksen en wel met succes; want men ontdekte ze door middel van de foltering”. Maar deze overweging wil Gierlichs niet laten gelden voor de bokkerijders; want er was gestolen, dus waren er daders⁴. Hij gaat niet in op het feit, dat er in vergelijking met de omvang van de diefstallen veel te veel „daders” zijn gearresteerd. Hij houdt vreemd genoeg geen rekening met de mogelijkheid dat mensen door de foltering tot „daders”, tot „dieven” werden gemaakt.

Zeer veel materiaal omtrent de bokkerijders is bijeengebracht door *J.M. van de Venne* tijdens de inventarisatie van het uitgebreide archief der Landen van Overmaas. Af en toe heeft hij een artikel aan die stof gewijd, o.a. in 1952⁵. Daarin beschrijft hij beknopt de toepassing van de tortuur en geeft er het volgende commentaar bij: „Dit alles is natuurlijk verschrikkelijk en zal twijfel doen ontstaan aan de onder die omstandigheden gedane bekentenissen. Men moet daarom ... de nodige voorzichtigheid betrachten bij het trekken van conclusies uit al hetgeen voor de rechtbanken is bekend”. Niettemin schijnt Van de Venne zich geen beperkingen op te leggen bij het beschrijven van het optreden der bende, van de organisatie en van de bokkerijderseed; hij maakt zonder bezwaar gebruik van het aanwezige procesmateriaal.

Anderzijds heeft Van de Venne wel lijsten aangelegd van de diefstallen die in Zuid-Limburg werden gepleegd in de tijdvakken ca. 1730-1743 en 1749-1774⁶. Zijn aantekeningen worden bewaard in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht; ze zullen zeer nuttig zijn bij een hernieuwde bestudering van het bokkerijdersprobleem.

In 1974 heeft *J. Jansen* naar aanleiding van de werken over de bokkerijders die toen regelmatig op de Limburgse boekenmarkt verschenen, een opzienbarend artikel gepubliceerd in twee afleveringen van *Limburg Vandaag*. Op de omslag wordt het artikel aangekondigd met de opvallende tekst: Nieuw licht op de Bokkerijders. En de titel van het opstel stelt heel duidelijk „Bokkerijdersprocessen: grootste gerechtelijke misgreep uit Limburgse geschiedenis”.

Jansen is van mening dat de historici die schreven over de bokkerijders zich beperkten „tot een kritiekloze opsomming van de gebeurtenissen zoals zij ze in de processtukken aantreffen”. Naar zijn mening dient echter „de rechtmatigheid van het optreden van de justitie ter discussie te worden gesteld”. Het is een grote vraag, „of de justitie bij haar strijd tegen de misdaad wel op de goede weg was”. Voor hem is het zeer twijfelachtig, „of er in de periode 1740-1795 sprake was van een verhoogde misdadigheid en van een uitzonderlijke vorm van bendevorming”.

Jansen besluit zijn artikel met drie werkhypothesen voor verder onderzoek. De eerste luidt: „De bokkerijdersprocessen getuigen voor een belangrijk deel van de voorstelling, dat er misdadigersbenden aan het werk zijn, die met alle kracht bestreden moesten worden, terwijl dergelijke benden zeker in de omvang, waarin zij in de processen naar voren kwamen, niet bestonden.” Maar Jansen is anderzijds van mening dat wij de exacte feiten nooit meer zullen kennen, omdat in de processtukken objectieve feiten en onder zware druk afgedwongen verdichtsels niet meer uit elkaar te rafelen zijn. Het enige wat te doen overblijft is een onderzoek naar de achtergronden en motieven van deze hevige vervolgingswoede.

Als leidraad bij dat onderzoek dienen de andere werkhypothesen. These twee: De sterk toenemende armoede van het plattelandsproletariaat gaf in de 18de eeuw hier en daar aanleiding tot vermogensdelicten, en leidde tot onvrede over de maatschappelijke situatie. These drie: de toenemende economische, sociale en emotionele onzekerheid leidde bij de sociale bovenlaag tot het zoeken van een zondebok. Die vond men bij misdadigers die een verbond met de duivel zouden hebben gesloten. Hun bestrijding kende evenals de vroegere vervolging van ketters en heksen geen ethische grenzen⁷.

In aansluiting op de stellingen van Jansen heeft in 1977 *Th. Engelen* een beknopte studie gewijd aan het verschijnsel bokkerijders. Zijn uitgangspunt was het werk „Bandits” van de Engelsman E. Hobsbawm, die als autoriteit op het gebied van het banditisme wordt beschouwd⁸.

Engelen beklemtoont dat de bokkerijders door toenemende armoede tot stelen werden gebracht; hij rekent hen tot de „social bandits”, bandieten die weliswaar in de ogen van de autoriteiten misdadigers waren, maar die binnen de plattelandssamenleving bleven. Het sociaal banditisme is in de geschiedenis één van de meest voorkomende verschijnselen; het kan in tijden van verpaupering en economische crisis snel epidemisch worden. De 18de eeuw werd in heel Europa voor de boeren, handwerkslieden en arbeiders gekenmerkt door een grimmige strijd om het bestaan. Dat was ook het geval in de Landen van Overmaas; de slechte economische en sociale omstandigheden van de plattelandsbevolking waren gunstig voor het opkomen van banditisme.

De bokkerijdersbenden waren geen uniek verschijnsel, zoals uit de Engelse studie blijkt. Tot nu toe is te zeer de nadruk gelegd op het bijzondere van de bende, hetgeen in de naam „bokkerijder” tot uiting komt. Het waren benden dieven die noch qua tijd noch qua plaats iets bijzonders waren. Ze kwamen ook in andere streken voor en ook in de voorafgaande eeuw. Ze waren een uiting van de armoede en ontredde van de maatschappij. Maar de beweringen dat de bokkerijders tot doel hadden, de bestaande orde omver te werpen, zijn volgens Engelen „subjectieve interpretaties, men heeft tot nog toe geen enkel werkelijk bewijs kunnen presenteren”.

Engelen besteedt ook aandacht aan de vervolging door de justitie; hij wijst erop dat „het optreden van de rechtbanken veel gelijkenis vertoonde met de heksenprocessen uit vroeger eeuwen”. Algemeen werd de „scherpe examinatie” toegepast en de folteringen werden zo lang herhaald tot een bekentenis loskwam. „De waarde van op deze manier gevoerd onderzoek is natuurlijk betrekkelijk, heel wat onschuldigen zullen zo misdaden bekend hebben waaraan ze part noch deel hadden.” Engelen doet geen poging de werkelijke omvang van de bendes te achterhalen. Hij beperkt zich tot de veronderstelling dat „heel wat onschuldigen” veroordeeld zijn. Wel is hij van mening

Sensationele uitbeelding van een „bokkerijder” bij het einde van een roof- en moordtocht. Zo'n illustratie is niet geschikt om een serieus onderzoek op gang te brengen. (Tekening van Karel Gerrits uit 1972 in het boekje „De woeste avonturen van de bokkerijders” van G. Ramaekers en Th. Pasing).

dat de geschiedschrijving van de bokkerijders onzorgvuldig is geweest, doordat men zich eenzijdig baseerde op de gerechtelijke stukken, terwijl toch verschillende processtukken verre van overtuigend zijn.

Engelen schijnt zich aan te sluiten bij de eerste werkhypothese van Jansen, dat misdadigersbenden van de omvang waarin ze in de processen naar voren komen, in Zuid-Limburg niet bestaan hebben. Zijn hoofddoel is een bewijskrachtige uitwerking te geven van de tweede these, dat sterk toenemende armoede het plattelandsproletariaat tot „vermogensdelicten” bracht.

In 1978 bekeek *A. Blok* de bokkerijders vanuit een specifieke invalshoek. Als „antropoloog met historische belangstelling” -zoals hij zichzelf aanduidt- interesseren hem de herkomst van de mensen die deel van de bokkerijdersbenden uitmaakten en de „modus operandi” van de benden. Hij onderzoekt „de specifieke beroepsstructuur van de rovers” en „de machtsbronnen waarover ze konden beschikken” vanuit hun beroep⁹.

Blok maakte eerst een inventarisatie van alle personen die als bendelid in de processtukken van de diverse schepenbanken voorkomen, en verzamelde de gegevens over hun beroep en hun verwantschap. Met hulp van Limburgse genealogen complementeerde hij deze familiegegevens. Dat was en is een enorm karwei, maar het verbazingwekkende is dat Blok zich niet vooraf de vraag stelt, in hoeverre de bronnen die hij gebruikte (de processtukken), betrouwbaar zijn¹⁰. In de slotbeschouwing schrijft hij evenals vroegere onderzoekers het obligate zinnetje: „Men dient uiteraard de nodige voorzichtigheid te betrachten bij het beoordelen van bekentenissen die onder tortuur zijn afgelegd”. Consequenties verbindt hij daaraan niet, integendeel hij gebruikt de processtukken zonder enige beperking, neemt er eenvoudig alle gegevens uit over, alsof ze de objectieve waarheid weergeven.

Aangaande de pijnbank is hij blijkbaar van mening dat de rechters er geen bovenmatig gebruik van gemaakt hebben. Want men ging pas tot „scherpe examinatie”, d.w.z. de pijnbank, over -zo betoogt hij-, wanneer er drie voorwaarden vervuld waren: er moest sprake zijn van een halsmisdrijf, men moest beschikken over sterke aanwijzingen in de vorm van een „corpus delicti” en over tenminste twee getuigenverklaringen volgens welke de verdachte als medeplichtige werd aangewezen.

Een weinig steekhoudende argumentatie. Een „halsmisdrijf” -een misdrijf waarvoor iemand om hals, d.w.z. ter dood gebracht kon worden- was praktisch iedere diefstal. Daarenboven waren bokkerijders in de ogen van de rechters grote dieven; dus tegen iedere ontkennende verdachte werd de pijnbank gebruikt.

Men zou over sterke aanwijzingen beschikt hebben in de vorm van een „corpus delicti”. Blijkbaar verstaat Blok hier dit begrip in de

moderne betekenis van: voorwerp gebruikt bij of afkomstig van een misdrijf. Alsof men bij de verdachte bokkerijders een inbrekers-werktuig of gestolen voorwerpen had gevonden. Hadden de nasporingen van de schouten zich daar maar op gericht, dan waren het betrouwbare processen geworden. Destijds echter was het „corpus delicti” slechts een nauwkeurige beschrijving van het misdrijf, zoals in de vorige aflevering is uiteengezet¹¹. Deze werd opgesteld door de schepenenbank in wier gebied een diefstal was gepleegd, b.v. door het gerecht van Kerkrade betreffende de diefstal bij Keularts op de Locht. Verdacht de schepenenbank Hoensbroek nu iemand ervan aan de diefstal op de Locht te hebben deelgenomen, dan liet zij zich door de griffier van Kerkrade een afschrift van die beschrijving toesturen. Daarmee beschikte men in Hoensbroek over het „corpus delicti”. De Hoensbroekse schout stelde dan de verdachte ten overstaan van de schepenen de vraag, of hij bij deze feitelijke diefstal betrokken was geweest, waarop de verdachte met ja of nee had te antwoorden. Bij ontkenning werd het bevestigende antwoord via de pijnbank geproduceerd.

Gewoonlijk kon de schout inderdaad beschikken over twee getuigenverklaringen volgens welke de verdachte als medeplichtig werd aangewezen. Die getuigenissen waren echter afkomstig van gevangenen die via de pijnbank gedwongen werden namen te noemen. Wanneer door twee mensen eenzelfde persoon was genoemd, was dat voldoende aanwijzing voor diens medeplichtigheid. Naar bewijsmateriaal hoefde de schout niet meer te zoeken; dat was bij de extra-ordinaire procesgang niet nodig. -Objectieve zekerheid dat de afgelegde verklaringen juist waren, was er dus niet. En een paar afgedwongen onware verklaringen hadden een hele reeks gerechtelijke misgrepen tengevolge¹².

Nee, men mag niet zonder meer gegevens uit de verhoren en bekentenissen opdiepen, alsof die de feitelijke weergeven. Langs andere weg moet eerst de reële omvang van de delicten en het vermoedelijke aantal daders worden vastgesteld. Een mogelijke weg daarvoor hebben we in de vorige aflevering gewezen¹³.

Inmiddels heeft een studente in de politieke antropologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, *Femmy Witte*, het aangedurfd het meer opzienbarende deel van de hypothesen van Jansen uit te werken. Nadrukkelijk stelt zij de fundamentele vraag naar de werkelijkheid van de bokkerijders. Zij ziet de benden meer als een mythe, als een produkt van de collectieve fantasie dan als een realiteit. Bij het uitwerken van haar stelling laat zij zich leiden door de ideeën van de Engelsman Cohn die in 1975 een studie publiceerde over de heksenjachten en heksenprocessen in Europa¹⁴. Hij beschrijft de wijze waarop zich een collectieve waanvoorstelling omtrent heksen had gevormd, waaruit dan de talloze processen met pijnlijke verhoren en veroordelingen resulteerden. De rechtbankverslagen

onderwierp hij aan een kritisch onderzoek en werkte een methode uit, om daarin waanvoorstellingen en het feitelijk gebeurde van elkaar te scheiden.

Het ware te wensen dat Mej. Witte na haar afstuderen de gelegenheid vindt om het probleem van de bokkerijders volgens die methoden systematisch te onderzoeken en dat de nodige financiële middelen voor een dergelijk onderzoek ter beschikking worden gesteld.

L. Augustus

NOTEN:

1. W. Gierlichs, *De geschiedenis der bokkerijders in het voormalige Land van 's-Hertogenrode, Roermond-Maaseik* (1940), blz. 57.
2. H. Pijls, *De bokkerijders met de doode hand*, Sittard 1924, blz. 18-22.
3. Gierlichs, blz. 37 eerste kolom, blz. 60 tweede kolom.
4. idem, blz. 146.
5. J.M. van de Venne, *De bokkerijdersbenden in Zuid-Limburg*, in: *Mijn en spoor in goud*, z.pl. 1952, blz. 350-354. Over de tortuur blz. 352 eerste kolom. idem, blz. 351 tweede kolom, blz. 352 tweede kolom.
7. J. Jansen, *Bokkerijdersprocessen: grootste gerechtelijke misgreep uit Limburgse geschiedenis*, in: *Limburg Vandaag*, 6 (1974), nr. 9, blz. 17-21; nr. 10, blz. 17-21. -De werkhypothese in nr. 10, blz.21.
8. Th. Engelen, *De Bokkerijders. Banditisme tijdens het Ancien Régime*, in: *Tijdschrift voor de sociale geschiedenis*, 3 (1977), blz. 169-196; E.J. Hobsbawm, *Bandits*, Londen 1969.
9. A. Blok, *Over de beroepen van de Bokkerijders in de landen van Overmaze*, in: *Tijdschrift voor criminologie*, 20 (1978), blz. 154-175.
10. Blok geeft in zijn artikel: *Wie waren de Bokkerijders?*, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 5 (1979), blz. 171 nog enkele andere bronnen aan, o.a. „lijsten van veroordeelden, geëxecuteerden en fugitiven, opgesteld door de verschillende rechtbanken”. Deze zijn echter gemaakt aan de hand van de processtukken en kunnen dus evenmin benut worden.
Verder „twee verhalende Bokkerijdersgedichten, een in het Nederduits (1743) en een in het Hoogduits (1744)”. Maar beide stoelen duidelijk op de gegevens, verkregen tijdens de processen. De maker van het Duitse gedicht (Gierlichs, a.w., 185-189) heeft zelfs inzage gehad in de protocollen volgens strofe 11. Het Nederduitse gedicht (Gierlichs, blz. 182-184) is volgens de eerste strofe een lied dat op jaarmarkten werd gezongen. De tekst is als het ware in de mond van een bokkerijder gelegd die de misdaden rouwmoedig bekent. Volgens het naschrift zou dat Ter Koning zijn, een bokkerijder uit Schaesberg. Deze zou dan een lied van 27 strofen in de gevangenis geschreven moeten hebben. In werkelijkheid onmogelijk, want gevangenis van vroeger waren uiterst primitief en papier met schrijfgerei werd een gevangene niet verstrekt.
11. *Het Land van Herle* 1985, nr. 2, blz. 42. In zijn in noot 10 genoemde artikel gebruikt Blok de term „corpus delicti” in de juiste betekenis, waar hij zegt dat van de tien grote overvallen de „corpora delicti” bewaard zijn gebleven (blz. 196, noot 21).
12. Blok komt in het artikel van 1979 uitvoerig terug op de „betrouwbaarheid van de bewaard gebleven processtukken” (blz. 198-192). Hij ziet nog steeds geen

reden om aan de betrouwbaarheid te twijfelen. Met veel voorbeelden uit de stukken toont hij aan dat de rechters in Overmaze zich aan de gangbare rechtsgebruiken hielden. Maar de kritiek is juist gericht tegen de toenmalige procesgang met het overdadige gebruik van de pijnbank. Een procesvoering die reeds door tijdgenoten principieel werd afgekeurd.

13. Het Land van Herle 1985, nr. 2, blz. 42.
14. Norman Cohn, *Europe's inner demons. An inquiry inspired by the great witch-hunt*, London 1975.

RECTIFICATIE:

In ons vorige nummer (1985, 2) is een hinderlijke vergissing gemaakt. Op blz. 29 moet onder de tekening staan: Bestektekening station Sittard, schaal 1:100 (tot 28% verkleind).

Ons excuus.

Redactie

Adel en Bastaardij (slot)

Het geslacht Hoen, later Van Hoensbroeck.

Uit dit roemrijke geslacht, dat zich pas in de zeventiende eeuw Van Hoensbroeck is gaan noemen, komen eveneens een aantal bastaarden te voorschijn. Volgens sommigen zijn gegevens bekend omtrent een bastaardtak van de familie Hoen, die reeds in de vijftiende eeuw ontstond en die tot de dag van vandaag voortleeft¹. Stichter was Daniël Hoen, ridder. Deze Daniël was de tweede zoon van Herman Hoen, heer van Hoensbroek, en Cecilia van Born, vrouwe van Spaubeek en Vissersweert. Hij erfde huis, hof en heerlijkheid Spaubeek². Daniël Hoen was gehuwd met Johanna van Merweyden (Merwede), met wie hij vier dochters kreeg. Blijkens een testament dat hij op 7 juni 1433 in zijn huis te Sittard liet opmaken, had hij ook nog twee natuurlijke kinderen, te weten een zoon Daniël en een dochter Zilla (=Cecilia). Beiden vermaakt hij renten. Zijn natuurlijke zoon laat hij ook zijn pantser na³.

Wapen van de Hoensbroecks.

afstand van zijn kanunnikaat en huwde in 1554 met Geertruid Scheyffart van Merode. Godart werd in 1576 heer van Hoensbroek en overleed op het kasteel in 1584. Van hem zijn naast vijf wettige twee natuurlijke kinderen bekend, Maria en Jenne (=Johanna). Maria stond haar vader gedurende meerdere jaren terzijde in de

Een eeuw later ontmoeten we de gebroeders Nicolaas en Godart Hoen, zonen van Herman III Hoen, heer van Hoensbroek, en Maria van Daver, die op hun beurt voor een nieuwe bastaardgeneratie zorgen. Op naam van Nicolaas Hoen staan twee natuurlijke kinderen, een zoon eveneens Nicolaas geheten en een dochter Agnes. Genoemde Nicolaas behoorde tot de geestelijke stand. Hij was ridder van de Duitse Orde en commandeur van Bernissem (bij St. Truiden), alwaar hij overleed in 1567⁴. Zijn natuurlijke zoon Nicolaas trouwde met ene Maria. Hieruit werden een zoon Arnold en een dochter Elisabeth geboren.

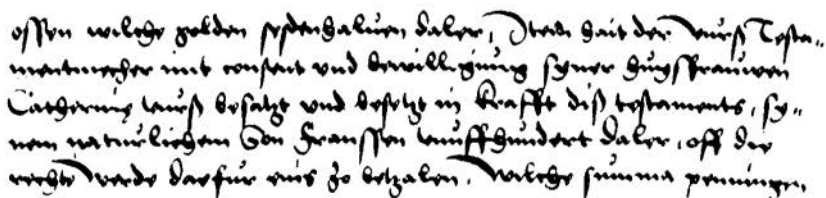
Godart Hoen was aanvankelijk kanunnik van het kathedraal kapittel van St. Lambert te Luik, in welke hoedanigheid hij op 30 juli 1530 werd geïnstaleerd. Later deed hij

administratie en het bestuur van het huis Hoensbroek, haar zuster Johanna was non in de abdij van Herckenrade⁵. De natuurlijke kinderen van Nicolaas en Godart Hoen worden anno 1585 begunstigd in het testament van hun oom Arnold Hoen, domdeken te Luik.

In de loop der vijftiende en zestiende eeuw duiken trouwens nog meer bastaarden Hoen op, waarvan de adellijke vader gezien de vaak summiere gegevens niet direct kan worden geïdentificeerd. Zo wordt bij de verheffing van de Aldenhof te Hoensbroek in 1558 een zekere Jan Hoen vermeld, een bastaard die ook Jan Gortz genoemd wordt en die dan al overleden is⁶. Een indicatie is wellicht de naam Gortz, die ontleend zou kunnen zijn aan de voornaam van de vader: Gort(s) zoon, Gort=Godart. Op grond van het bovenstaande is het niet zó verwonderlijk dat de stamboom van menige naamdrager Hoen waarschijnlijk met een bastaard begint.

Het geslacht Huyn van Amstenrade

Een tak van dit geslacht resideerde al sinds 1483 op kasteel Erenstein te Kerkrade. Zoals gewoonlijk brengt ons weer een testament op het spoor van een bastaard in de familie. Volgens dit document -gedateerd 29 juli 1549- treft de erflater Johan Huyn, de toenmalige heer van Erenstein, beschikkingen met betrekking tot zijn natuurlijke zoon Frans⁷. Een en ander met goedkeuring en toestemming van zijn echtgenote Catharina van Meller. (Wettige erfgename was hun enige dochter Catharina). Johan Huyn legateert aan Frans de somma van vijfhonderd daalder. Het geld moet op interest worden uitgezet tot het moment dat hij gaat trouwen. Het huwelijk moet wel het goedgevallen der familie hebben. Zou hij een niet passende echtverbintenis sluiten, dan krijgt hij dit kapitaal niet in handen. De adellijke vader vermaakt hem verder een paard genaamd „Bruyngen”, een maliënkolder en een harnas, alsook het vierde part van zijn schapen. Tenslotte vermaant hij hem om eerlijk en vroom te leven.

offen wylige guldin pfdingelien, daler, Item hat der vurs. Catha.
wiltwiffrer mit consent und bewilligung syner gins frauwen
Catharinen wils besetzt und besetzt in kralte diss testaments, sy
wan naturlichem son Franssen vunffhundert daler, off die rechte werde
daefur eins zo betzalen. wylige summa pfdingelien.

Passage uit het testament van Johan Huyn, heer te Erenstein, d.d. 29 juli 1549, waarin zijn buitenechtelijke zoon Frans wordt genoemd. De tekst luidt: ...Item hat der vurs. testamentmecher mit consent und bewilligung syner huysfrauwen Catharinen vurs. besetzt und besetzt in kralte diss testaments synem naturlichem son Franssen vunffhundert daler off die rechte werde daefur eins zo betzalen...

Het vermoeden bestaat dat Frans Hunen, de stamvader van de Huynens te Voerendaal, een directe nazaat van bovenvermelde Frans Huyn is, en wel een zoon of kleinzoon. Het sluitend bewijs moet echter nog worden geleverd. Diens vrouw Maria Bisschops (Mecken busschop) is blijkens een oude grafsteen anno 1642 te Voerendaal begraven⁸. Met hun zoon Johan wordt de stam voortgezet.

Over het ontstaan en de betekenis van de namen Hoen en Huyn, die men als verwant beschouwt, wordt verschillend gedacht⁹. Hoogstwaarschijnlijk moet de oorsprong gezocht worden in de oudgermaanse persoonsnaam Hune of Huni. In Zuid-Limburg komen familienamen als Hoen, Hoenen, Heunen en Huynen van oudsher frequent voor¹⁰. Ze zijn geworteld in de streek.

De breuklijn van bastaardij als algemeen aanvaard maatschappelijk verschijnsel tekent zich af in de laatste decennia van de zestiende eeuw. Onder invloed van een economische teruggang, gekoppeld aan veranderde zedelijke opvattingen, aangescherpt door het Concilie van Trente (1545-1563), krijgt bastaardij een besmet imago. De specifieke middenpositie die de bastaarden eeuwenlang hadden ingenomen was achterhaald, hun aanzien gedaald. De adel liet zich weinig meer aan zijn natuurlijke zonen en dochters gelegen liggen; hun afstamming werd niet meer erkend of werd verzwegen. Een en ander had mede tot gevolg dat bastaarden opgingen in de anonimiteit van de autochtone bevolking, waarmee ze zich op den duur assimileerden.

Jos Crott

NOTEN:

1. P.A.H.M. Peeters, Van Hoen (tzo Broeck) tot Von und zu Hoensbroeck, in: Het Land van Herle 1978, blz. 94-95.
2. Born, een koninklijk domein met een boeiend verleden, 1978, blz. 64-65.
3. J.M. van de Venne, J.Th.H. de Win, P.A.H.M. Peeters, Geschiedenis van Hoensbroek, Hoensbroek 1967, blz. 44-47.
4. Van de Venne e.a., a.w. blz. 67-68.
5. Van de Venne e.a., a.w. blz. 74-78.
6. Van de Venne e.a., a.w. blz. 235.
7. L. Augustus en A. Corten, Het testament van Johan Huyn (van Amstenrade) te Ehrenstein d.d. 29 juli 1549, in: Limburgs tijdschrift voor genealogie, 1975, blz. 3-8.
8. Publications 1960/61, blz. 327.
9. J. v.d. Venne, De naamsafleiding van Huyn (Huen, Huine, Hoen, enz.), in: De Maasgouw 59 (1939), blz. 5-6.
10. Gemeentearchief Heerlen: genealogische dossiers Hoen en Hoenen (Huynen).

N.B. Bij de samenstelling van dit artikel heb ik dankbaar gebruik gemaakt van gegevens uit het persoonlijk archief van de heer J.H.M. Hoen te Beek.

Een merkwaardige vondst in het archief

Momenteel wordt bij de Archiefdienst het archief van de schepenbank Heerlen geïnventariseerd. Op zich is dat natuurlijk geen nieuws, want het behoort tot de normale taken van de dienst. Wie schetst echter de verbazing van de archiefbewerkers toen tussen de oude vergeelde documenten, de processtukken van criminele zaken, opeens een klein pakje tevoorschijn kwam met daarin niets anders dan een aantal schedelfragmenten.

Uit de bijbehorende getuigenverklaring uit februari 1715 van de „chirurgijn” (arts) Joannes Fransen blijkt dat deze afkomstig zijn van de schedel van Bartholomeus Scheeren, een knecht op de hoeve Imstenrade. Ook toen had men wel eens ruzie met elkaar. In dit geval is Bartholomeus stevig bewerkt door Coen Meens en een onbekende. Toch heeft Bartholomeus het naar we aannemen overleefd. Tot een officiële aanklacht is het, voor zover na te gaan, niet gekomen. Aan de ene kant jammer, want dan hadden we wellicht kennis kunnen nemen van de achtergrond van de vechtpartij.

Den ondersjt. Chirurgijn der Hoofftbanck der Heerle overlaert en attesteert mits desen gerequireert te sijn geweest by seckeren patient met naeme Bartholomees Scheeren knecht op den hof Imstenrad den welken was geymet in het achterste deel sijn hoffs hebbende eene grote wonde met scheuringe oft breeckinge der bekenneels sudaenich dat de gebrooken beenders waeren ingeslaegen tot onder het Cranium de welke met geenen middel en waeren sijt te krijgen als doort' setten van eene Trepane dicht by de fracture om door disdaenigen middel de selve te kunnen sijtlichten het welck dan ook geschiet is op den feb. 1715 ten overstuen van de justitie der vorst. Bancke ende ten by weesen wonden in ombin des Heeren abnunner den ondersjt. neghen oft thien pücken beenders van het Cranium heeft sijt gekregen van alwelck accident den patient in groot geswaer sijn levens is geweest klaegende wenders van veel drooge slaegen die hij over sijn lichaem ontfangen heeft gehad verclaerende hij patient dat hij sulcke quetsuren heeft gekregen doot seckeren Coen meens den welken noch over geselschap was onet noch eenen anderen manspersoon maer van hem patient niet gekent en is het welck alom wordt geattesteert sonder prejudicie nocht ans van secker van secker declaratie alnoch hijer overgegeven de welke men segt niet vindbuert te welen SA.

Joannes fransen
1715

Crimineel processtuk waarbij de arts Johan Fransen in het bijzijn van de schepenbank Heerlen stukjes heeft verwijderd uit de schedel van Bartholomeus Scheeren, die verklaarde verwond te zijn door Coen Meens en een onbekende man. Februari 1715.

Archief schepenbank Heerlen, voorl. inv. nr. 6063 A 15.

Transcriptie:

Den onders. chirurgijn der hoofbancke Herle verclaert ende attesteert mits desen gerequireert (verzocht om te komen) te sijn geweest bij seeckeren patiënt met naeme Bartolomees Scheeren, knecht op den hoff Imstenraed, den welcken was gequetst in het achterste deel sijns hoofts hebbende eene groote wonde met scheuringe oft breeckinge des beekeneels (hersenpan), soodaenich, dat de gebroocken beenders waeren ingeslaegen tot onder het cranium (schedelwand), de welcke met geenen middel en waeren uyt te krijgen als door 't setten van eene trepane (medisch instrument voor schedeloperaties) dicht bij de fracture om door dusdaenigen middel de selve te kunnen uytlichten, hetwelck dan ook geschiet is op den ... februari 1715 ten overstaen van de justitie der voors. bancke ende ten bijweesen van den momboir (vertegenwoordiger van de landsheer) des heeren, als wanneer den onders. neghen oft thien stucken beenders van het cranium heeft uytgekregen, van alwelck accident (noodlottige gebeurtenis) den patient in groot gevaer sijns levens is geweest, klaegende verders van veele drooge slaegen die hij over sijn lichaem ontvangen heeft gehad, verclaerende hij patient, dat hij sulcke quetzuren heeft gekregen door seeckeren Coen Meens, den welcken noch vergeselschapt was met noch eenen anderen manspersoon, maar van hem patiënt niet gekent en is, hetwelck aldus wordt geattesteert (verklaard) sonder prejuditie (met voorbehoud van) nochtans van seecker declaratie alnoch hyer overgegeven, de welcke men segt niet vindbaar te wesen, etc.

*Joannes Fransen
1715*

De processtukken in het archief van de schepenbank zijn een belangrijke bron om iets van de 17de en 18de eeuwse Heerlense samenleving te leren kennen. Met behulp van de computer zullen van de omschrijvingen van de procesdossiers een aantal lijsten worden vervaardigd, zodat het zoeken naar het stuk dat de onderzoeker nodig heeft, een stuk gemakkelijker wordt. Tot op heden moest men daarvoor altijd pakken archiefstukken doornemen. De inventarisatie zal nog ongeveer een jaar duren.

R. Braad

Berichten

OP PAD MET PIERRE EN JOS...

Op pad met Pierre en Jos... is een serie die sinds kort verschijnt en is samengesteld rondom pentekeningen van de schilder/tekenaar Pierre Delnoy uit Vijlen. De teksten zijn van de hand van Jos Crott.

De thema's zijn: kastelen, kerken en kapellen, oude boerderijen, vakwerkhuisen, molens, dorpsgezichten e.d., kortom al datgene wat met cultuur, monumenten en geschiedenis van de betreffende plaats te maken heeft.

Als vast ingrediënt bevat elk deel enkele dialectbijdragen, omdat het dialect medebepalend is voor de lokale sfeer, het geeft er kleur aan. Natuurlijk zou de schrijver Crott de schrijver Crott niet zijn, als hij geen aandacht zou besteden aan de autochtone families. Geworteld in de streek hebben zij immers een belangrijke rol vervuld in het wel en wee ervan.

De teksten zijn zo beknopt mogelijk gehouden. Daarnaast bevat elk deel een lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur voor ieder die meer zou willen weten.

Wie de tekeningen van Pierre Delnoy ziet, bespeurt hierin zijn grote liefde voor de Limburgse cultuur. Met een fijne pen, maar vooral met een groot hart voor het onderwerp, laat hij de kijker meegenieten van zijn manier van zien. Zijn kunstkalenders zijn inmiddels een begrip geworden.

Tot nu toe zijn 3 deeltjes verschenen n.l. Vaals, Wittem en Gulpen. De grafische vormgeving en uitvoering is verzorgd door drukkerij/uitgeverij Boumans-Kerris uit Bocholtz. De boekjes zijn verkrijgbaar bij de boekhandel en de VVV-kantoren. Prijs per deel fl. 14,75.

J. Jamar